

кой истории // *Этнографическое обозрение*. - 1996. - № 3. - С.66-79; Левшин Е.М. Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. - Нижний Новгород, 2003. - 273 с.; Носкова А.В. Эволюция социального института семьи в России в IX-XVII веках: историко-социологический анализ: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 22.00.04 / Моск. гос. ун-и им. М.В.Ломоносова. - М., 2001. - 25 с.; Нижник Н.С. Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России, IX-XX вв.: Дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. - СПб., 2003. - 492 с.

17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАК України). - Ф.127. - Оп.1020. - Спр.506.

18. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.90.

19. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.91.

20. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.264.

21. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.466.

22. ЦДІАК України. - Ф.990. - Оп.1. - Спр.524.

23. ЦДІАК України. - Ф.2009. - Оп.1. - Спр.983.

24. Чмелик Р.П. Мала українська сім'я другої половини XIX - початку XX ст. (структура ф функції). - Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. - 143 с.; Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х - 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. - 2005. - Вип.5. - С.197-215; Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII - середини XIX ст. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. - 488 с.; Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2004. - 400 с.; Пилипенко Н. Причини розлучень серед православного сільського населення Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. - Львів: Логос, 2007. - Кн. I. - С.729-734; Романова О. Народне розуміння християнської "праведності" та "гріховності" (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст. // Студії з давньої і нової історії України. - К., 2007. - С.456-476; Сулима М.М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. - К.: Фенікс, 2005. - 256 с.

Стоянова Г.М.

УДК __398.3(=16)(477.7)

ОБРАЗ СМЕРТІ В УЯВЛЕННЯХ ТА ОБРЯДОВІЙ ПРАКТИЦІ СЛОВ'ЯН (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ)

Стаття базується на польових матеріалах, зібраних в українських, російських та болгарських селах Південної Бессарабії. Розглядається образ Смерті в уявленнях та обрядовій практиці даних народів.

Ключові слова: *смерть, народні уявлення, поховальна обрядовість.*

Смерть забирає у людини найдорожче - її життя, тому саме страх перед смертю є природним для кожної людини. У народів усього світу існує багато прикмет та обрядів, які пронизані страхом перед усім, що може нагадувати про смерть.

Питання поховально-поминальної обрядовості та світоглядних уявлень слов'ян стали об'єктом вивчення науковців ще з початку XIX ст.

Міцна різнобічна джерельна та концептуальна база щодо вивчення посмертних уявлень давніх слов'ян характеризує роботи О.М. Афанасьєва, О. Котляревського та інших представників "міфологічної школи", завдяки якій вперше складною науковою проблемою виступає тема уявлень давніх слов'ян-язичників про потойбічний світ. Дослідження поховальної обрядовості взагалі та світоглядних уявлень набуває системності з другої половини XIX ст. - до 1930-х рр.. XX ст. Серед них слід зазначити дослідження Д. Анучіна [1], Ф. Вовка [4], В. Гнатюка [6], З. Кузелі [14] та ін.

Комплексний характер носить праця П. Чубинського [23], де залучено значну кількість етнографічних джерел з різних регіонів України стосовно звичаїв, обрядів, вірувань, звичаєвого права, матеріальної культури, народної творчості українців та інших народів України.

Окремо слід відзначити працю В. Гнатюка [6], що являє найбільш повний на той час етнографічно систематизований опис українських поховально-поминальних звичаїв та обрядів. Дана робота по кількості та якості представленого в ній матеріалу не втрачає своєї наукової значущості й для сучасних дослідників. У цій же роботі вміщено перший історіографічний огляд літератури, присвяченої українським поховальним звичаям та обрядам, зроблений З. Кузелею [14].

Спробою окреслення рис культурно-побутової своєрідності українців є робота Ф. Вовка [4]. В даному етнографічному узагальненні приділяється увага окремим аспектам поховально-поминального обрядового комплексу.

Слід відзначити одне з перших та повних етнографічних досліджень духовної культури українців Півдня України кінця XIX ст., а саме опубліковані матеріали професійного етнографа В.Н. Ястребова [24]. Дослідник звертає увагу на світоглядні уявлення українців регіону, в зв'язку з чим у матеріалах представлені вірування та прикмети, пов'язані з поховальною обрядовістю.

У широкому світовому контексті розглядав питання українських світоглядних уявлень засновник міфологічної школи вітчизняного мовознавства О.О. Потебня [17].

Окремий розділ викладу поховальної обрядовості східнослов'янських народів присвятив Д.К. Зеленін у "Восточнославянской этнографии"[10]. Автор залучив матеріал з російської, української та білоруської звичаєвості з наведенням аналогій з культур народів світу.

Стосовно болгарської поховально-поминальної звичаєвості в регіоні, що розглядається, слід відзначити дослідження М.С. Державіна[8], що здійснив перше комплексне дослідження болгарської матеріальної культури, народної творчості, духовної культури та вірувань болгар, проживаючих на Україні. Окремий підрозділ дослідження культури та побуту болгар України, зроблене Л.О. Демиденко [7] вже за радянських часів, присвячено сімейній обрядовості, де описано поховально-поминальні звичаї болгар.

Серед спеціальних узагальнюючих досліджень сучасності, присвячених традиційній культурі українців, відмітимо колективну монографію "Українці" (2000), її окремих розділ, авторами якого є Н.К. Гаврилук та А.П. Пономарьов, присвячено поховально-поминальним звичаям та обрядам [5; 16].

Роботи, присвячені обрядам життєвого циклу та поховальному обряду, зокрема українців, росіян та болгар, їх етнічної території, розглядали як поховальний обряд в цілому, так і його окремі аспекти, але в більшості випадків майже не вказувалися регіональні особливості обрядової практики, а саме того регіону, що досліджується. Традиційна поховальна обрядовість, світоглядні уявлення слов'янського населення Південної Бессарабії не були предметом спеціальних досліджень, а лише розглядалися в загальних роботах.

Нашим завданням буде, базуючись на польових матеріалах, зібраних в українських, російських та болгарських селах Одеської області, розкрити, яким саме предстает образ Смерті в уявленнях та обрядовій практиці даних народів та з'ясувати специфіку семантичної сфери Смерті.

Відношення до Смерті в народних уявленнях не було однозначним. З одного боку, за ті жахливі дії, що чинить Смерть, її боялися, а з іншого, сприймали як природну необхідність, від якої неможливо було відмовитись. Про це свідчать народні прислів'я та приказки: "Смерть і родини не ждуть доброї години"; (с. Шевченкове Кілійського р-ну); "раз родився, раз треба умирати", "якби не вмирили, то би небо підпирили", "як догорить свічка життя, то тоді хоч не хоч, то мусиш умирати". Згадане в останньому прислів'ї порівняння життя людини з свічкою зустрічається не лише в народних прислів'ях та приказках, його можна зустріти також у народних казках.

У слов'ян, як і інших народів, відома казка, де смерть живе під землею, у великій хаті, яка повна свічок, одні з них починали горіти, інші -

вже догоряли. Тобто, за цим сюжетом, людина, народжуючись, отримувала свою свічку, як тільки вона згасала - людина помирала [2, с.104]. Щодо вищезазначеного доречно згадати записаний під час похорон вислів стосовно покійниці: "Її свічка вже догоріла" (с. Мирне Кілійського р-ну).

Супутниками та вісниками смерті вважалися хвороби, недарма в народі казали: "Не смерть страшна, а недуга" [15, с.43]. А ще один народний вислів свідчить про згадуване вже ставлення до смерті, як до події, якій нема сенсу зараджувати: "Смерті боятися - на світі не жить" [15, с.46].

В тексті поховальних голосінь, як зазначають дослідники, Смерть отримує певну персоніфікацію, однак без чіткого антропоморфного вигляду, що дозволяє її сприймати, як вищу й таємну силу [9, с.21]. В похоронних голосіннях Смерть наділяють наступними визначеннями - "голдна", "холодна", "змія люта", "злудійка". Крім того, спостерігається антропоморфізація її дій: вона приходиться без попереджень, тихо, крадучись, не стукає в ворота і т. ін

Проводячи лексичний аналіз поняття смерті, Д. К. Зеленін приходиться до висновку, що в народній уяві цьому явищу надавали декілька значень. Серед них, наприклад, слідуючі: смерть як відхід - відходити (момент смерті), відхідна молитва; як кінець, зникнення - кончина (рос.), скінчатися; відпочинок, спокій - покійник, усопший (рос.), той, що "заснув вічним сном" [11, с.151-152].

Характеризуючи уявлення про смерть, слід згадати про одну визначальну рису (ознаку), якою наділяють смерть - це запах, який її супроводжує. За думкою дослідників, людина під час життя не має особливого запаху, окрім старців, "що пахнуть старістю" [12, с.37]. Саме особливий запах стає предвісником смерті. Часто його порівнюють із запахом землі. Про старих людей кажуть, що вони пахнуть землею, що не є випадковим, бо саме в ній вони незабаром отримують свій останній притулок. Земля також не лише запахом, а ніби й матеріально проникає в організм людини, що має скоро померти, змінюючи колір обличчя та весь її вигляд. Про старців недарма кажуть, що з них "пісок сипеться". Земля видає спокусливі, апетитні аромати, котрі може сприйняти, "почути" лише її обранець [13, с.244].

З моменту, коли душа покидає тіло людини, особливо відчутним стає запах Смерті. За народними уявленнями, пахучість мала бути ознакою праведного життя покійника, а смердючість мала видати грішника. В традиціях росіян зустрічаємо заборону варити обід, поки в селі є непохований небіжчик, інакше обід буде мати його запах [12, с.37]. У народних уявленнях саме запах видає живим представників потойбічного світу, які

так само відчувають запах живих. В. Я. Пропп зазначає, що запах живих неприємний для мерців. Теж саме відбувається й з запахом мертвих, якого бояться й не сприймають живі [18, с.66].

Згідно народних вірувань, Смерть з'являлася для того, щоб забрати у людини її душу. За народними уявленнями під час агонії до людини "прийти по душу" могла не тільки смерть, міг з'явитися Бог, ангел, архангел (за звичаєм – Михайло), святий і т. ін. Наприклад, по уявленням болгар та гагаузів Південної Бессарабії душу після смерті забирала божественна невидима сила (зима божественна сила), в низці випадків персоніфікована як Архангел Михайло (с. Кубей Болградського р-ну). За думкою респондентів (с. Кубей Болградського р-ну), перед смертю душу вмираючого кличуть душі померлих родичів - після смерті вона повинна приєднатися до інших.

Серед українців, росіяні і болгар регіону не знаходимо чітко сформованої думки про те, звідки береться душа, як вона виглядає та про її місце в людському тілі. В душі визнавалось щось відокремлене від тіла, що може самостійно існувати, а за період життя може тимчасово покидати тіло людини. За розповсюдженими уявленнями це відбувалось частіше всього уві сні, бо сон та смерть - поняття споріднені [2, с. 100]. З приводу зв'язку між сном та смертю й блуканням душі уві сні слід згадати зафіксоване в с. Владичень Болградського району повір'я, згідно якого якщо при підготовці могили випадково натрапити на кістки попереднього поховання і до них доторкнутися, тоді будеш бачити сні, пов'язані з похованим мерцем: про його життя, смерть чи навіть його сні (с. Владичень Болградського р-ну).

Згідно матеріалу, Смерть не можна побачити, але її можна передбачити. За народними уявленнями, про прихід смерті можна дізнатися ще з моменту народження дитини, тобто обставини появи на світ можуть свідчити чи довготривалим буде життя новонародженого. Для народних уявлень болгарського народу характерна віра в існування певних міфічних істот - орисниці, які на 3-й день після народження відвідували дитину й визначали її майбутнє: крім майбутнього матеріального стану, одруження, жінки-орисниці повідомляли про тривалість життя, прихід смерті та якою вона буде. Віра в орисниц збереглася як серед болгар метрополії [3, с.363], так і в болгарських колоніях.

У світоглядних уявленнях слов'ян тривалість життя людини, що з'являлася на світ, залежала не лише від пророкування міфологічних персонажів (демони долі, орисниці у південних слов'ян), але ще й від цілого ряду умов: обставин зачаття, поведінки матері під час вагітності та після пологів, від дій повитухи та від часу народження. Наприклад, у болгар

народження в середу, п'ятницю та суботу визначало недовге життя для новонародженого. А якщо зачаття відбувалося в ніч на перелічені дні - людина помре "не своєю смертю" (насильницькою чи випадковою). Щоб запобігти смерті від вогню, болгарки не працювали в середу і п'ятницю [19, с.10]. Тобто народження знаходиться у невід'ємному зв'язку з семантикою смерті.

До того часу, як людину покине душа, про прихід смерті мали сповістити певні прикмети, які існують у віруваннях, мабуть, кожного народу. Прикмети, що сповіщали про смерть, були різного характеру: пов'язувалися з явищами природи, незвичною поведінкою домашніх тварин, сновидіннями, особливим звуком та іншим. Наприклад: якщо сниться голий чоловік, значить помре жінка з його родини, а якщо одягнений, то буде довго жити той, хто приснився; зерно чи глина уві сні - смерть когось з родичів (с. Кубей Болградського р-ну); сон, в якому обвалюється в кімнаті шматок стіни - віщує смерть; якщо уві сні випаде зуб, то помре близький родич, також предвісником смерті є завивання собаки або риття нею ями біля своєї конури (с. Владичень Болградського р-ну). Крик сови, що сидить на даху, як вісник смерті - розповсюджена прикмета не лише серед українців, але й в середовищі болгар, що підтверджується польовим матеріалом.

Серед українського населення нами зафіксовано сон наступного змісту, що мав сповістити про смерть: "Якщо сниться жінка, що замітає, через деякий час вона помре". У болгар мітлу уві сні бачити означало смерть. За повір'ями українців, як зафіксовано, коли курка закукурікає (півнем заспіває) чи завияють собаки, в хаті найближчим часом буде покійник. За народними віруваннями, собака визнає присутність злих духів, відчуває наближення чуми і смерті. Тому, коли виє собака, це означає, що вона бачить Смерть [2, с.55]. Прикмети, що сповіщали про наближення смерті, мали запобігти раптовості її приходу.

Після того, як людина помирає, вона сама стає втіленням смерті. Тому все, що пов'язане з покійним (одяг, вода після обмивання) стає шкідливим та загрозливим для життя оточуючих. Звідси і обов'язкова умова позбавитись від всього того, що пов'язане з померлим, а саме характерні дії з "мертвими предметами" - викидання, виливання. Воду, якою обмивали покійного, виливали в те місце, "де ніхто не ходить". Ця вода вважалася небезпечною (в багатьох місцях її називали "мертвою"), тому її виливали в глухих безлюдних місцях, щоб не зашкодити живим. А одягу, в якій померла людина, викидали. Викидання одягу, так як і виливання води в окреме місце, сприймалось в народній уяві як позбавлення від нечистих предметів.

Одна з основних семантичних значень смерті в уявленнях - її невидимість. Згідно уявлень, смерть невидимо виймає з людини душу, позбутися її неможливо. Семантичний мотив невидимості співвідноситься також з мотивами сліпоти та темноти. Сліпота та темрява потойбічного світу складають мотивацію численних обрядових актів з свічками і запаленням світла в будинку протягом обрядового часу [20, с. 66]. В багатьох зонах розселення як східних, так і південних слов'ян обов'язковим в обрядовій практиці є запалення свічки при помираючому. Це пояснюється необхідністю освітлення шляху, який потрібно пройти душі "на той світ". По іншим поясненням свічка була потрібна, "щоб душі було видно виходити з тіла". Смерть без свічки, за народними уявленнями, вважалася великим лихом: померлий буде блукати у п'їтмі, не знайде інших покійників, може стати вампіром [21, с.91]. За слов'янською традицією, смерть та потойбічний світ пов'язані з переходом з "білого світу" у світ п'їтми [22, с.51].

Постійний атрибут Смерті - білий колір. Він присутній в усіх "появах", "видіннях" Смерті; в традиційному поховальному одязі (традиція росіян повивати мерця саваном - білим полотном, тричі обмотуючи стрічкою, натільний одяг небіжчика у болгар (варіанти назв: пригурялка, аса, пазвичка, миро, фартушка), що являє собою відріз білої тканини близько 1,5 м в ширину та метра довжиною, має виріз для горловини, але не зшивається з боків); ознаках жалоби (на знак того, що в оселі є покійний, на воротах чи дверях вивішували саме білу хустку чи рушник).

Таким чином, серед основних ознак, що характеризують семантичну сферу Смерті, чітко виокремлюються: невидимість, сліпота, темнота та білизна.

Як на загальнослов'янському матеріалі, так і на матеріалі регіону, що вивчається, ми маємо неоднозначне ставлення до Смерті, в якому, з одного боку, є страх перед нею, а з іншого визнання її неминучості. Народні уявлення про Смерть та ставлення до неї стали основою для формування системи поховальних обрядів, однією з основних ідей яких стало шанування померлих.

Джерела та література:

1. Анучин Д.М. Сани, ладья и кони как принадлежности похоронного обряда // ОИДР. - т. 14. - М., 1890. - С. 132-157.
2. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. В 3-х т.-Т.ІІІ. - М.: Современный писатель, 1995.- 416 с.
3. Вакарелски Х. Етнография на България. - София: Наука и искусство, 1977 - 676 с.

4. Волков Ф. *Этнографические особенности украинского народа*// Украинский народ в его прошлом и настоящем. - т. II - Петроград, 1916. - С. 455-647.
5. Гаврилюк Н.К. *Поверья и обряды, связанные с наступлением смерти и подготовкой к похоронам.* // Украинцы. - М.: Наука, 2000. - С. 321-324.
6. Гнатюк В. *Похоронні звичаї й обряди* // *Етнографічний збірник.* - Львів, 1912. - Т. 31-32. - С. 203-424.
7. Демиденко Л.В. *Культура и быт болгарского населения в УССР.* - К.: Наукова думка, 1970. - 139 с.
8. Державин Н. С. *Болгарские колонии в России* // СБНУ. - София, 1914. - кн.ХХІХ.- 256 с.
9. Ерёмин В. И. *Ритуал и фольклор.* - Л.: Наука, 1991. - 207 с.
10. Зеленин Д. К. *Восточнославянская этнография* - М.: Наука, 1991. - 511 с.
11. Зеленин Д.К. *Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. ч.II Запреты в домашней жизни* // Сб. Музея антропологии и этнографии. - т. IX. - 1930. - С. 1-167.
12. Кабакова Г. И. *Запахи в русской традиционной культуре* // ЖС. - 1997. - №2. - С. 36-38.
13. Кабакова Г.И. *Антропология женского тела в славянской традиции.* - М.: Ладомир, 2001. - 335 с.
14. Кузеля З. *Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі. Огляд студій та бібліографія* // *Похоронні звичаї і обряди. Зібрав В. Гнатюк* *Етнографічний збірник.* - Т. 31-32. - Львів, 1912. - С. 133-202.
15. *Мудрість народна: українські прислів'я та приказки.* - К.: Державне видавництво художньої літератури, 1962. - 127с.
16. Пономарев А.П. *Похороны.* // Украинцы. - М.: Наука, 2000. - С. 324-326.
17. Потебня А.А. *О мифическом значении некоторых обрядов и поверий* // Потебня А.А. *Слово и миф.* - М.: Правда, 1989. - С. 379-443.
18. Пропп В. Я. *Исторические корни волшебной сказки.* - Л., 1986.
19. Седакова И. А. *"Жилец" - "нежилец". Магия и мифология родин* // *Живая старина.* - 1997. - №2. - С. 9-11.
20. Седакова О.А. *Поэтика обряда. Погребальный обряд восточных и южных славян.* - М.: Индрик, 2004. - 327 с.
21. Терновская О.А., Толстая С.М. *Агония* // *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И. Толстого.* - Т.1 А-Г. - М.: Международные отношения, 1995. - Т. 1. - С. 90-92.
22. Толстой Н. И. *К реконструкции семантики и функции некоторых славянских изобразительных и словесных символов и мотивов* // *Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры* - Л.: Наука, 1990. - С. 47-67.
23. Чубинський П. *Мудрість віків. В 2-х частинах.* - К.: Мистецтво, 1995.
24. Ястребов В.Н. *Материалы по этнографии Новороссийского края.* - Одесса, 1894. - 202 с.

Stoyanova G.

APPEARANCE OF DEATH IN CONCEPTIONS AND CEREMONIAL PRACTICE OF SLAVS (ON MATERIALS OF THE FIELD RESEARCHES IN SOUTH BESSARABIA)

the Article is based on materials of the field researches, collected in the Ukrainian, Russian and Bulgarian villages of South Bessarabia. Appearance of Death is examined in conceptions and ceremonial practice of these people.

Keywords: death, folk conceptions, funeral ceremonies.

Стоянова Г.Н.

ОБРАЗ СМЕРТИ В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ И ОБРЯДОВОЙ ПРАКТИКЕ СЛАВЯН (НА МАТЕРИАЛАХ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЮЖНОЙ БЕССАРАБИИ)

Статья базируется на полевых материалах, собранных в украинских, русских и болгарских селах Южной Бессарабии. Рассматривается образ Смерти в представлениях и обрядовой практике данных народов.

Ключевые слова: смерть, народные представления, похоронные обряды.

Чижов Г. П.

УДК 94(477.74):323.1:342.511.1"1999"

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В 1999 Р. В СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РАЙОНІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглядаються результати виборів Президента України в 1999 р. в селах, де проживають представники національних меншин: болгар, гагаузів, молдаван, росіян, албанців в Арцизському, Болградському і Ренійському районах Одеської області. На підставі аналізу підсумків голосування робиться висновок про те, що в цих групах переважали ліві, соціальні настрої. Разом з тим, великий вплив на результати виборів, що спотворив реальні переваги виборців, зіграв адміністративний ресурс.

Ключові слова: етнополітична географія, вибори, національні меншини Одещини, Президент, електоральні настрої, адміністративний ресурс.

Досить добре відомо не тільки серед соціологів, політологів, етнологів, істориків, але і в широких суспільних колах про принципові відмінності в політичних симпатіях, ідеологічних поглядах, настроях відносно цивілізаційного вибору серед населення різних регіонів України, представників різних етнічних груп. Відомо про прозахідну і антиросійську орієнтацію українського населення Західної України, домінуван-